

J. W. Enschedé, Nicolaas Briot en
Jacques Carpentier, Lettergieters
en hun relatie tot eenige Am-
sterdamse Boekdruckers.
(Jaarboek Amstelredamum VI. 1908)

Herde Jaarboek Amstelredamum 1900

01 2079 1744 UB AMSTERDAM

NICOLAAS BRIOT
EN JACQUES CARPENTIER, LETTERGIETERS
EN HUN RELATIE TOT
EENIGE AMSTERDAMSCH E BOEKDRUKKERS.

door J. W. Enschedé.

897

Nicolaas Briot en Jacques Carpentier, Lettergieters en hun relatie tot eenige Amsterdamsche Boekdrukkers (1615-1640)

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ.

Onder de bedrijven, wier voortbrengselen gezien en toch als zoodanig gemeenlijk niet gewaardeerd worden, behoort voorzeker de lettergieterij, omdat haar voortbrengselen, dat zijn de drukletters, schuil gaan in den arbeid van den boekdrukker. Zoo waar is dat voor Amsterdam, dat de nazoekingen van MOES en Dr. BURGER over de zestiende eeuw dien-aangaande niets aan het licht hebben gebracht en dat *De amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw* eerst op het jaar 1600 een lettergieter doen kennen*) in den persoon van JAN THEUNISZ. Over hem zijn de verdere berichten echter zoo schaarsch, dat de weetgierigheid vooralsnog niet nader bevredigd kan worden.

Dank zij de aantekeningen indertijd door De ROEVER in het notarieel archief gemaakt, is de kennis aangaande BRIOT en CARPENTIER vrij wat beter, hoewel allerminst voldoende om tot een ietwat nauwkeurige kennis van hun werkzaamheid te geraken. Die notarieele excerpten vormen den grondslag van deze bijdrage, wat ik hier voorop wil stellen niet slechts om ontslagen te zijn van een telkenmale verwijzing daarheen, maar vooral om hier ook mijnerzijds te zeggen hoe oneindig veel de amsterdamsche locale historie te danken had en heeft aan den onvermoeiden ijver van Amsterdam's vorigen archivaris. Vrijwat boektitels worden geciteerd; het zij hier medegedeeld, dat bijkans geen dier titels naar de boeken zelf is afgeschreven. Bibliografiën en eigen werkapparaat zijn

*) Afl. 6 (dl. II) p. 186.

vlijtig geraadpleegd; van daar dat de redactie dier titels ongelijkmatig is niet slechts, maar ook dat geen verantwoordelijkheid aanvaard kan worden voor diplomatische nauwkeurigheid.

BRIOT was denkelijk afkomstig uit Huy aan de Maas bij Luik; hij is echter niet eerder aan te wijzen dan in 1613, toen hij in Gouda een huis op de Botermarkt kocht van LAMBERT DE HOOCH, schepen van Rotterdam. In Gouda heeft hij sedert gewoond. Op het tijdstip echter dat hij en zijn vrouw voor de laatste maal testeerden (17 Aug. 1626) had hij zijn domicilie in de Dijkstraat te Amsterdam. Zoowel in Gouda als in Amsterdam stond hij als lettergieter in relatie met amsterdamsche drukkers. Niettemin was zijn eigenlijk bedrijf dat van goudsmid, zooals blijkt uit de volgende documenteele post door SCHELTEMA uit de goudsche stadsrekeningen medegedeeld in Obreen's *Archief* (III p. 56):

Betaelt aen NICOLAES BRIOT, goutsmit, de somma van twaleff gul.
over het snijden van een zeghel voor de stadt, twelck hem lasten
doen is tot een prouff, ende wederom gebroocken es; ordon.
23 Aug. 1616. XII guld.

Niet slechts blijkt dus, dat hij zegelsnijder was, waaruit gereedelijk volgt, dat hij als lettergieter althans de faculteit bezat letterstempels te steken — immers het feitelijke verschil tusschen een zegel en een stempel bestaat hierin, dat de eerste is *en creux* en de ander *en relief* —, maar ook wordt hier gezegd dat hij was goudsmid. Elders komt hij in acten voor als lettergieter, zonder dat hieruit kan blijken, welke zijn eigenlijk hoofdbedrijf was. De goudsche acten, waarvan ik de wetenschap dank aan de vriendelijkheid van Dr. KESPER te Gouda, zijn deze:

- 1613, 25 Mei. NICOLAES BRIOT, „zilversmit”, koopt van LAMBERT DE HOOCH, schepen te Rotterdam, het huis op de Botermarkt voor *f* 6600 (te betalen *f* 600 dadelijk en verder per jaar *f* 300).
- 1620, 9 Oct. „NICOLAES BRIOT, goudsmit op de Botermarkt is poorter geworden”.
- 1623, 26 Aug. NICOLAES BRIOT, „lettergyeter”, bekend voor Schepenen schuldig te zijn een losrente van *f* 18:15, onder verband van zijn huis op de Botermarkt en van een perceel aan den Singel.
- 1624, 21 Mei. NICOLAES BRIOT, „goudtsmit”, bekend voor Schepenen schuldig te zijn een losrente van *f* 33, onder verband van zijn huis op de Botermarkt.
- 1625, 21 Mei. NICOLAES BRIOT „lettergieter” krijgt zijn huis weer in vrijen eigendom terug.
- 1625, 30 Juni. NICLAES BRIOT, „lettersnijder”, bekend voor Schepenen schuldig te zijn een losrente van *f* 25, onder verband van zijn huis op de Botermarkt.

In die verbinding tusschen lettergieter en goudsmid ligt niets vreemds. De boekdrukkerij toch is voortgekomen uit de goudsmidskunst. De eigenaardige, niet voldoende verklaarde kunstmatige schrijfkunst (*ars scribendi artificialiter*) te Avignon (1444 en 1446) was uitgedacht door PROCOPIUS WALDFOGEL, een goudsmid (*aurifaber, argenterius*); GUTENBERG (1444¹), NICOLAAS JENSON (1479), BERNARDO CENNINI (1471), FRANCESCO RAIBOLINI (1501) en JEAN DUVET (1561), bekende drukkers in Duitschland, Italië en Frankrijk, waren zulks van huis uit eveneens en dat samengaan bleef hier in de zeventiende eeuw nog bestendigd blijkens de werkzaamheid van dezen NICOLAAS BRIOT eerst, later van CHRISTOFFEL VAN DIJCK te Amsterdam.

Het eerste *lettergieters*-gegeven, dat ik aangaande BRIOT ter beschikking heb, dateert uit 1615, toen hij bij notarieele acte aannam te leveren binnen drie maanden aan DIRK PIETERSZ VOSKUYL te Amsterdam 200 pond robijn romein en 100 pond mediaan noten, à 32 stuivers het pond; twee jaren lang zou hij geen dergelijke letters mogen gieten om daarmede te drukken in de fransche taal. Dat deze bestelling van VOSKUYL geschiedde voor het drukken van een bijzondere uitgaaf en wel een muziekwerk, ligt voor de hand. Welke dat werk was, weet ik voorshands niet te bepalen; ik veronderstel een fransch psalmboekje, dat gedrukt kan zijn door PAULUS AERTSZ VAN RAVESTEYN. VOSKUYL toch had in 1620, blijkens hetgeen ik mededeelde in het *Amsterdamsch jaarboekje* (1904 p. 46) geen drukkerij; ook in deze acte van 1615 wordt hij slechts boekverkooper genoemd en VAN RAVESTEYN drukte voor hem, zooals nog gezegd zal worden, eenige zijner uitgaven.

Maar VOSKUYL was niet de eenige amsterdammer, aan wien BRIOT leveranties deed. Ook BLAEU maakte van zijn diensten gebruik. In den winter van 1626 op 1627 werden er twee acten verleden, waaruit deze relatie volgt. BRIOT was destijds reeds overleden. Zijn weduwe kreeg geschil met BLAEU over lettergieterij-materiaal, dat, zoo gezegd werd eigendom van BLAEU te zijn, in den boedel achtergebleven was en onder BRIOT's berusting was gekomen krachtens accoorden van 3 April 1624 en van 29 Augustus 1625. Er werd dienaangaande een verklaring afgelegd door een vroegeren knecht van BRIOT, die tot Januari 1626 bij hem ingewoond had. Bij die verklaring van 8 December 1626 getuigde DIRK JANSZ VAN DER GOUDE, oud 29 jaar, ten verzoeken van WILLEM JANSZ BLAEU, dat in den winter van 1625 op 1626 BRIOT doende was geweest met de aanmaak van matrijzen van een nonparel romein, waarvan de stempels aan BLAEU behoorden en vervolgens, dat BRIOT een klein grieksch gietsel had gegoten voor PAULUS AERTSZ VAN RAVESTEYN en voor een engelschen drukker te Delft — wie dit is weet ik niet —, waarvan de stempels door BRIOT voor BLAEU gesneden waren.

In hoeverre dit laatste, aangenomen de juistheid er van, al dan niet was inbreuk maken op een contract, weet ik niet, maar à priori lijkt het min juist van BRIOT, dat hij van eigendommen van BLAEU, blijkbaar zonder diens voorkennis, ook voor andere drukkers gebruik maakte.

Er werden in het geschil scheidslieden benoemd: Dr. GERARD SCHAEF en Dr. PIETER OPMEER, beiden oud-schepen van Amsterdam, en HENDRIK LAURENSZ, DIRK PIETERSZ PERS en BROER JANSZ, de beide eersten boekverkoopers-uitgevers, de laatste bovendien ook boekdrukker te Amsterdam. Zij stelden, naar het schijnt, de weduwe BRIOT in het gelijk, want hun judicium luidde:

BLAEU zou betalen aan de weduwe voor 17 soorten van matrijzen en instrumenten (dat zijn klemhaken) f 1056.—
voor arabische en grieksche letters (matrijzen?) en pinçoenen (stempels) als rest van meerder 100.—

Hiervan zou hij mogen afhouden:

voor 't gemis van eenige pinçoenen 102.—
voor ontbrekende grieksche pinçoenen. 60.—
voor 't ontbrekende aan drie soorten (?) 36.—
voor het gieten van de kleine grieksche letters 50.—
voor teruggave van verschoten gelden. 102.12

De weduwe BRIOT bleef echter gehouden aan BLAEU alsnog te leveren de stempels van grootere noten.

Deze beslissing is om verscheidene redenen niet zonder belang. Bekende amsterdammers uit de eerste dertig jaren der zeventiende eeuw worden genoemd; de sedert herhaaldelijk gemaakte fout, dat aan een boekverkooper-uitgever expertise in drukkerij-aangelegenheden wordt opgedragen, geschiedde ook hier: van de vijf experts was slechts BROER JANSZ voldoende op de hoogte om met kennis van zaken te oordeelen.

Want BROER JANSZ was van hen de eenige drukker. Geboren in 1579 of 1580, had hij zijn leertijd in Leiden doorgebracht en was daar in 1599 gehuwd *); sedert in Amsterdam gevestigd, had de Magistraat hem begiftigd met het stadsdrukkerschap †). Als eerste zijner drukken wordt gemeenlijk geciteerd een ongedateerde editie van het *Geusenlieden-boecxken*, dat op 1603 gesteld wordt §), maar dat ik mijnerzijds geneigd zou zijn eenige jaren later te stellen. Omstreeks 1603 echter zal hij zich denkelijk

*) LEDEBOER. *De boekdrukkers enz.* Devent. 1872, p. 49.

†) Documenteel van 1614—1652. Zijn zeventiende-eeuwsche opvolgers in dit ambt waren JAN BANNING (1652—1658), JOHANNES VAN RAVESTEYN (1659—1674), JAN RIEUWERTSZ (in Dirk van-As-ensteeg 1675—1676; in de Beurs-sstraat, in 't Martelaars-boek 1678—1685) en JAN RIEUWERTSZ DE JONGE (sinds 1685).

§) Zie o.a. *Bijdragen tot een repertorium der nederlandsche muziekgeschiedenis*, p. 12.

gevestigd hebben *), maar zooveel is zeker, dat hij tot het einde van zijn leven toe d.i. omstreeks 1653 heel wat kloeke werken heeft gedrukt. Genoemd zij o.a., gaande tot 1625:

1607. *Comptoir almanach oft journael op het jaer ... 1607.* Ghecalculeert ... door **LUCAS JANSZ SINCK**.

Gezamenlijk met **PIETER DE KATER**, te Amsterdam

1611. **MARNIX VAN ST. ALDEGONDE** *De byen-corf der H. Roomsche Kercke.*

1615. **DANCKAERT, J.** *Beschrijvinge van Moscovien.*

1619. **KNIJFF, G. Ff.** *Diaeta analeptica.*

1622. **HERMANNUS, Ph.** *Een constich distilleer-boeck.*

1623. **HEYNS, Z.** *Voorbeelsels der oude wyse.*

1624. **ACOSTA, Jos. de.** *Historie naturel en morael van de Westersche Indien. ... overgheset door J. HUYGHEN VAN LINSCHOTEN.* De tweede editie.

Uitgegeven door **JAN EVERTSZ CLOPPENBURGH**, te Amsterdam.

INGA, ATHAN. *West-Indische Spieghele.*

Samen met **JACOB PIETERSZ WACHTER**, te Amsterdam.

1625. **BRECHTEL, F. J.** *De conste van busschietē ... vert. deur M. MARTEN EVERAERT.*

HOFFERUS, A. *Nederduytsche poemata.*

STADEN, HANS VAN. *Waerachtige historie ende beschrijvinge eens landts in America gheleghen.*

Maar behalve door dergelijke werken, door zijn pamfletten-drukkerij, door zijn relatie met **STARTER** (1625) en door zijn prentdrukkerij, heeft hij bovendien een zeer bijzondere beteekenis gehad; de geschiedenis der journalistiek noemt hem onder de eersten, zoo al niet als de allereerste, die hier te lande in of omstreeks 1619 †) begonnen is met de uitgifte van een courant, d.i. een nieuwsblad, waarvan de achtereenvolgende nummers op periodiek vastgestelde tijdstippen het licht zien.

Van drukkerij-aangelegenheden kan **BROER JANSZ** dus voldoende op de hoogte geweest zijn en er is wel reden om aan te nemen, dat hij zulks ook inderdaad was. Het drukkerijbedrijf kwam destijds in eenigszins andere aaraking met het lettergietersbedrijf dan nu. Thans heeft als regel een drukkerijpatroon geen stempels of matrijzen, maar betreft hij zijn lettervoorraad kant en klaar van een gieterij; destijds bezat hij wel stempels of matrijzen, waaruit hij door een gieter letters liet gieten. Aldus was b.v. in Antwerpen geweest de verhouding van **CHRISTOFFEL**

*) **VAN DER WULF** catalogiseert van hem een ongedateerde uitgaaf op 1603 (nr. 982); **KNUTTTEL** kent hem als drukker te Amsterdam in 1604 (nr. 1276).

†) **ZIE R. VAN DER MEULEN.** *De Courant.* Dl. I. Leiden (1885) p. 20 vlg. en **P. L. MULLER.** *Onze gouden eeuw.* Dl. I. Leiden, (1896) p. 248.

PLANTIN *); niet anders blijkt ruim een halve eeuw later BLAEU te Amsterdam gedaan te hebben. Daarin ligt voorzeker voor ons niet de minste betekenis van dit geschil, omdat het eenigszins een kijk geeft op het bedrijf van WILLEM JANSZ BLAEU tegen het einde van het eerste kwartaal der zeventiende eeuw.

Over BLAEU toch is nog bijzonder veel te vorschen. Wanneer hij zich in Amsterdam vestigde, sinds wanneer hij een eigen typografische inrichting had, zijn vragen, die wel gesteld, maar niet beantwoord kunnen worden. Zijn uitgaven van WILLEM JANSZ uit dezen tijd immer van BLAEU? Het is niet te beslissen, omdat gelijktijdig in Amsterdam werkzaam waren in het boekenvak een WILLEM JANSZ BUYS en een WILLEM JANSZ WIJNGAERT. Is er relatie met WILLEM WIGGERTSZ BLAEU, den boekverkooper in de Westerstraat te Enkhuizen, van wien een editie uit 1619 bekend is? †) Een antwoord kan daarop niet gegeven worden. Zijn oudst bekende uitgaven zijn, behoudens de globen, waarvan oudere exemplaren geciteerd worden, uit het jaar 1605 nl. de *Spiegel der schrijfkunst* §) van JAN VAN DEN VELDE en het *Nieuw graetbouck*; het adres van de eerste dezer twee uitgaven luidt: „Ghedrukt tot Amsterdam, By WILLEM JANSZ in de vergulde Zonnewijser” welk adres voldoende is om dezen WILLEM JANSZ gelijk te stellen met BLAEU. Dat adres zegt duidelijk dat BLAEU het boek gedrukt heeft. In redelijkheid mag daaraan niet getwijfeld worden. Toch ben ik eenigszins sceptisch, omdat er in dezen tijd met boekdrukkers-adressen geknoeid werd en dat niet slechts door de kleinere handelaars. In Arnhem was als uitgever werkzaam een JAN JANSZ, die ik wellicht houd voor een jongeren broeder van den amsterdammer WILLEM JANSZ (BUYS)**), den dubbelganger van WILLEM JANSZ BLAEU. Dat deze arnhemmer tot de betere uitgevers behoorde, bewijzen eenige zijner uitgaven, de lijst daarvan niet verder uitbreidende dan het jaar 1607. 1598. (HOUTMAN. CORN.) *Diarium nauticum itineris Batavorum in Indiam*

Orientalium ††).

1602. *Delitiae Italiae*.

*) Zie mijn mededeeling in *Tijdschrift van boek- en bibliotheekwezen*. Dl. V (1907) p. 191.

†) ROGGE. *Pamfletten-verzameling der Rem. Kerk*. II, I. p. 4. TIELE nr. 1701.

§) EKAMA. *Catalogus van boeken enz. over de geschiedenis van Haarlem*. nr. 1493. Het daar beschreven exemplaar gebracht in veiling FRED. MULLER & CIE. te Amsterdam, April 1891, nr. 391 (Verzameling EKAMA) met „omstreeks 1610”. VAN DER AA i. v. VAN DE VELDE noemt Rotterdam en 1605 als plaats en jaar van uitgifte.

***) TIELE beschrijft in zijn pamflet-catalogus (nr. 529) een pamflet uit 1604 met het adres: „Tot Arnhem by WILLEM JANSZ.” Zie ook KNUTEL nr. 1283.

††) Er bestaan exemplaren met het adres van BAR. LANGENES te Middelburg en van ADR. PERIER te Parijs. (TIELE. *Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde*. Amst. 1884. p. 115).

1603. DÜRER, ALB. Vnderweysung der messung mit dem zirckel vnd richtscheyt.
1604. ——— Institutionum geometricum libri quatuor.
VERHEIDEN, JAC. Af-beeldingen van sommige in Godts Woort ervarenen mannen *).
1605. BUNTINGH, H. Itinerarium sacrae scripturae, dat is een reysboeck over die gantsche heylige scrift.
1606. BAUDARTIUS, W. Wech-bereyder opde verbeteringhe van den nederlandschen bybel.
MERCATOR, G. Atlas.
1607. MERCATOR. Atlas minor.

Uitgegeven met CORNELIS CLAES te Amsterdam ; gedrukt door JODUCUS HONDIUS te Amsterdam.

OVIDIUS. — XV metamorphoseon librorum figurae elegantissime à CRISPIANO PASSAEO laminis aeneis incisae.

Uitgegeven met CRISPIN DE PAS.

MESSIA, P. Verscheyden lessen, waerinne de geschiedenissen alder Keyseren, Coninghen enz.

JAN JANSZ te Arnhem kwam wegens een drukpersdelict in aanraking met zijn Magistraat, waarbij een niet genoemde amsterdamsche drukker gemoeid was. De wetenschap daarvan ontleen ik aan een archiefstuk, dat met de onvoldoende verwijzing „Arnh. Archief” jaren geleden werd afgedrukt †).

17 Nov. 1607. JAN JANSZ. boeckverkoper, is vertoont een exemplaar van den Nederlanschen Catechismo, die bij hem gedrukt sye, mit menichte van fouten; end soe hij sachte in thien jaren selfs gene cathechismos gedrukt te hebben, maer dat hij desen hebbe doen drucken t'Amsterdam, alwaer die gebreken bij hem niet en hebben kunnen gebetert worden. Is hem belast, dat hij voirtaen den naem der stat van Arnhem niet en sal misbruicken, noch op andere plaetsen enige boecken laten drucken, mit inscriptie, alsoff se hier gedrukt waren, 't welck deser stat bij fauten in de druckerije tot mercklicke opspraeck end achterdeel sol kommen the strecken. Et fiant litterae aen de stat van Amsterdam, mit oversendongh van den voorschr. Cathechismo, om daerop te willen letten, end die bevondene gebreken the doen remedieren, oock tho bevelen, dat den drucker aldaer de name deser stat voortaan niet meer misbruike.

*) Aldus een exemplaar in 1905 in bezit van den antiquaar ZIEGERT te Frankfurt (Prijscat. 6. nr 601); de mij bekende exemplaren van dit boek zijn gedrukt en uitgegeven door BEUCKEL CORNELISZON NIEULAND te 's Gravenhage in 1603.

†) Nieuwsblad voor den Boekhandel. 15 Juni 1865. p. 114.

In dit magistraatsbesluit, dat een voorzeker kloek handelaar gold, ligt een aanwijzing om in het algemeen met het geloofwaardige van adressen iet of wat voorzichtig te zijn. Nochtans meen ik in het onderhavige geval twijfel niet gerechtvaardigd, omdat de persoonlijkheid van BLAEU, voor zoover kan worden nagegaan, daartoe geen aanleiding geeft. De *Spiegel der schrijfkunste* bestaat hoofdzakelijk uit plaatdruk, zoodat ik, in verband met BLAEU's werkzaamheid als globemaker, uit het „gedrukt” op den titel nog niet zonder meer de gevolgtrekking durf maken, dat dit woord hier beteekent, dat BLAEU een boekdrukkerij destijds bezat. De vraag of hij in 1605 reeds een plaat- en een boekdrukkerij bezat, blijft dus onaangetast en het is niet vóór 1626 dat ik van hem kan aanwijzen zuiver typografische werken met zijn uitgevers-naam voluit en krachtens het adres ook door hem gedrukt. Die werken zijn VONDEL's *Begroetenis aen den doorluchtighsten en hoogh-geboren Vorst Frederick Henrick* *), zijn *Geboorteklok van Willem van Nassau* †) en P. C. HOOFT's *Henrik de Grôte. Zijn leven en bedryf* en zijn *Baeto, oft Oorsprong der Hollanderen*, allen met het orthografisch verschillend adres: „t'Amsterdam, gedrukt by WILLEM JANSZ. BLAEUVV, op 't Water, in de gulde Zonnewyzer. M.DC.XXVI”. (1626) §).

In dat jaar echter mag de inrichting der boekdrukkerij BLAEU zeer zeker niet gesteld worden, omdat zulks in aperte tegenspraak is met het in het geschil met de weduwe BRIOT genoemde jaar 1624. Zijn drukkerij moet aan dat jaar antérieur geweest, hoeveel jaren durf ik niet te beslissen bij ontstentenis aan gegevens; immers adressen als „apud Guilielmum Caesium”, „ex officina Guilielmi Caesii” of „by WILLEM JANSZ (BLAEU)” zijn niet voldoende om te besluiten tot het aanwezig zijn eener boekdrukkerij.

Dat geschil met de weduwe BRIOT, waarbij BLAEU in het ongelijk gesteld werd, geeft, zooals gezegd, eenigszins een kijk op zijn drukkerij, bijzonder op zijn zetterij-materiaal, hoewel het, als eenig beschikbaar gegeven, allermintst aanleiding geeft ook maar een poging te wagen tot een inventarisatie; het geeft slechts de documenteele wetenschap, dat BLAEU rond 1625 bezat klemhaken, 17 stel matrijzen, en stempels van een nonparel romein, van een

*) UNGER. *Bibliographie van Vondels werken*. Amst. 1888. nr. 151 I en II. Vgl. v. d. WULF. nr. 1975.

†) UNGER. nr. 450.

§) Facsim. van den titels van HOOFT in TEN BRINK. *Geschiedenis der nederlandsche letterkunde*. Amst. 1897, pag. 359 en 360. Een jaar te voren (1625) voerde hij eveneens hetzelfde adres maar zonder het veelzeggende „gedrukt”, blijkens een adres bij BAUDET, *Leven en werken van Willem Jansz. Blaen. Utr. 1871*, p. 63. Weer twee jaar vroeger (1623) kwam het adres met „ghedrukt” voor op BLAEU's eigen *Zeespiegel* (UNGER. *Bibl. van Vondel*, p. 160 f.) maar ik laat voorshands in het midden in hoever dit „gedrukt” slaat op boekdruk.

arabisch en van een grieksch, die hij had laten snijden door BRIOT en dat hij BRIOT belast had hem daarvan gietsel te verschaffen.

Toen BRIOT en zijn vrouw GEERTRUYD JANSZ DE VOS, dochter van JAN ADRIAANZ DE VOS, in 1626 te Amsterdam testeerden, fungeerden daarbij als getuigen PAULUS en JOHANNES VAN RAVESTEYN, beiden zoons van AERT CLAESZ VAN RAVESTEYN en HESTER VAN DER STEGEN, die in 1619 woonden te Vlijmen in het land van Heusden. PAULUS was 29 Mei 1608 te Amsterdam in ondertrouw opgenomen met ELISABETH SWEERS MANUELSZ en woonde toen te Dordrecht, waar hij letterzetter was *); hij zal zich na zijn huwelijk wel heel spoedig te Amsterdam gevestigd hebben. Van JOHANNES weet ik geen genealogische mededeelingen te doen. Trouwens hij was van minder beteekenis in het boekenbedrijf. Want ken ik van hem slechts één uitgaaf, nl.: *Les tombeaux des hommes illustres, qui ont paru au conseil privé du roy catholique aux Pays-Bas depuis 1517*, in 1624 verschenen, des te meer drukken zijn aan te wijzen van PAULUS AERTSZ, die in 1611 te voorschijn kwam met zijn tot heden mij oudst bekende editie voor eigen rekening, de spreekwoordenverzameling, die GOMEZ DE TRIER onder de titel *Le jardin de recreation* naar een italiaansch voorbeeld, in 1594 te Londen gepubliceerd, vertaald had †). Maar niet in het uitgeven zou hij zijn kracht zoeken, wel in het productief maken zijner drukkerij door voor amsterdamsche uitgevers boeken te drukken.

Als drukken voor anderen ken ik van hem:

1610. Voor ABRAHAM DE KONINCK:

Eigentlicke afbeeldinghe vanden ionghen Coninck van Vrancrick.

1613. Voor ABRAHAM HUYBRECHTSZ, „boekvercooper, wonende bij de oude Kerck, in den Dorsen Bybel”:

Antwoort op de vraghe uytghegeven by de Brabandsche Reden-rijck camer 't Wit Lavender, Uyt levender ionst tot Amsterdam.

1614. Voor CORNELIS DIRCKXZ COOLL, inde Kalverstraet:

SPIEGEL, H. L. — Hart-spieghel §).

Voor JACOB SCHOLT, „boekvercooper, woonende inde Beurs-straet inde twee vergulde boecken”:

Biblia (met de psalmen van DATHENUS)**)

*) Afschrift uit de amsterdamsche Kerkintekenregisters naar A. D. DE VRIES bij UNGER. *Bibliographie van Vondels werken*, p. 227 en in *Oud-Holland*, 1891 p. 209.

†) G. DUPLESSIS, in veiling-catalogus der bibliotheek CROZET te Parijs. 2—10 Dec. 1841 nr. 1086, overgedrukt in *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 25 Nov. 1841

§) Facsim. van den titel TEN BRINK t. a. p. 321. Er zijn drukken (titeluitgaven?) met: „Voor CORNELIS DIRCKXZ COOLL, boekvercooper in Sint Jans-straat 1615”.

**) Deze boekvercooper komt niet voor in de naamlijsten van LEDEBOER en is mij verder onbekend. Van den geciteerden Bijbel is een exemplaar in mijn bezit.

- 1615 VOOR MARTEN JANSZ BRANDT *):
 TRIGLAND, JAC. — Den recht-gematchiden Christen.
1616. Voor denzelfden:
 ——— Verdediging vande leere end eere der gereformeerde
 Kercken.
 VOOR CORNELIS LODEWIJCKSZ VAN DER PLASSE, „boeckvercooper
 aande Beurs, in d'Italiaansche Bybel”:
 BREDEROO, G. AZ. — Griane.
 Voor denzelfden:
 ——— Over-gesette Lvcelle.
 VOOR ABRAHAM DE KONINCK:
 't Spel van Sinne, vertoont op de tweede lotery van d'arme oude
 mannen ende vrouwen gast-huys.
 VOOR PIETER JACOBZ PAETS:
 BOETHIUS. Van de vertroosting der wijsheyd: uyt 't latijn door
 D. V. COORNHERT †).
1617. VOOR CORNELIS LODEWIJCKSZ VAN DER PLASSE. „boeckvercooper op
 den hoeck vande Beurs in d'Italiaansche Bybel”:
 BREDEROO, G. AZ. — Moortje.
 VOOR MARTEN JANSZ BRANDT:
 Klaer ende grondich teghen-vertooch van eenighe Kercken-dienaren
 van Hollandt ende West-Vrieslandt.
 Twee drukken.
 VOOR DIRK PIETERSZ VOSKUYL, „boeck-vercooper, op den hoeck
 vande Doel-sstraat in den witten Enghel” §):
 RODENBURG, A. — Trouwen Batavier.
1618. Pour PIERRE MOSTARDE:
 BASSECOUR, FABR. DE LA. Election eternelle et ses dependances.
 Voor denzelfden:
 ——— Apologie à l'encontre de deux libelles diffamatoires.
 [VOOR] JACOB PIETERSZ WACHTER, „boeckvercooper op den Dam”:
 MANDER, C. VAN. Het schilder boeck.
 VOOR JAN EVERTSZ CLOPPENBURGH:

*) Hij woonde in 1617 „op 't Water, op den hoeck van de Vrouwe-steech, in de ghereformeerde catechismus” (Vos. *Amstels kerkelyk leven van de eerste zestig jaren der Vrijheid* Amst. 1903. p. 354' 355'), sinds Mei 1618 „in 't Grave-sraetjen, in de ghereformeerde catechismus” (t.a.p. 356'), in 1634 „in de Jan-Roon-poorts-steegh, by de Nieuwe Kerek, in de gereformeerde Catechismus” (t.a.p. 358'). — Zijn adres in 1628 hierachter.

†) Facsim. van den titel TEN BRINK t.a.p. 313.

§) Hij woonde in 1612 in de Oude Brugsteeg in den Witten Engel (MULLER. *Nederlandsche historieplaten*. nr 1157d). Zie hier achter op 1621.

- RODENBURGH, D. — Rodomont en Isabella.
 Voor denzelfden:
 ——— Alexander.
1618. Voor denzelfden:
 ——— Melibéa.
 Voor DIRK PETERSZ VOSKUYL:
 ——— 't Quaedt syn meester loondt.
 Voor TITUS ROELANDUS, in de Spui-straet:
 WINSEMIUS, DOM. — Een kleene heldere ende klaere spiegel der theologie.
1619. Voor MARTEN JANSZ BRANDT:
 (TEELINCK, EWOUT). Klauwe vande beeste.
 Voor JAN EVERTSZ CLOPPENBURGH:
 RODENBURGH, D. — Eglentiers poëtens borst-weringh *).
1620. Voor MARTEN JANSZ BRANDT:
 (TEELINCK, EWOUT). Boheemsch gelvyt ofte christelyck gespreck.
 Voor denzelfden:
 Christelycke en wettelycke beroepinge der dienaren Jesu Christi.
 Voor CORNELIS LODEWIJCKSZ VAN DER PLASSE:
 Beschryvinghe vande groote visch van Hollant.
 Voor DIRCK PIETERSZ, „boeckverkooper op 't Water, inde Witte Persse, recht over de Korenmarckt”:
 VONDEL, J. VAN DEN. — De heerlyckheyd van Salomon.
 Voor denzelfden:
 ——— De helden Godes des Ouwden Verbonds.
1621. Voor DIRCK PIETERSZ VOSKUYL, „boeck-verkooper by 't Boshvys, inden witten Engel, ofte in syn Cas onder het Stadthuys”:
 STARTER, J. J. Friesche lusthof †).
 Voor CORNELIS LODEWIJCKSZ VAN DER PLASSE, (adres als in 1617):
 BREDERO, G. A. Geestigh liedt-boexken.
1622. Voor DIRCK PIETERSZ VOSKUYL, „boeck-verkooper onder 't Stadthuys”:
 (HEEMSKERK, J. VAN.) Pvb. Ovidii Nasonis Minnekonst, gepast op d'amsterdamschen vryagiën.
 Voor MARTEN JANSZ BRANDT:
 (TEELINCK, EWOUT). Vierde klachte der kercke.
- 1622/3. Voor CORNELIS LODEWIJCKSZ VAN DER PLASSE:
 [BREDERO, G. Az.]. Amsterdams praatjen.

*) Facsim. van den titel TEN BRINK t. a. p. 384.

†) Vgl. hiervoor p. 155 en TEN BRINK t. a. p. 398.

1623. VOOR MARTEN JANSZ BRANDT:
TRIGLAND, J. — Christelijke ende vriendelijke vermaninge... de tweede editie.
Voor denzelfden:
Waerachtige geschiedenisse, hoe dat seker wees-kindt binnen Woerden enz. Vergaderd door L. ZASIVM.
VOOR CORNELIS LODEWIJCKSZ VAN DER PLASSE, (adres als in 1617):
BREDEROO, G. AZ. — Angeniet.
1624. VOOR JOHANNES JANSSONIUS:
NOVUM D. N. Jesu Christi testamentum latine: ex interpretatione THEODORI BEZAE *).
1625. VOOR HENDRIK LAURENSZ, „boeck-verkooper, woonende op 't Water in 't Schrijfboeck”:
PIETERSZ, ROELOF. 't Lof onses Heeren Jesu Christi. De tweede editie.
- 1626/7. VOOR HESSEL GERRITSZ, „boeck-verkooper opden hoeck vande Doele-stræet inde Pascaert, of inden Engel”:
(HEEMSKERK, J. VAN). Minne-kunst.
1626. VOOR CORNELIS LODEWIJCKSZ VAN DER PLASSE:
Groote schryf almanach na den nieuw ende oude stijl.
1627. VOOR CORNELIS WILLEMSZ BLAEU-LAKEN, „[boeck-verkooper, in St. Jans straat, in 't gulde A. B. C.]”:
Amsterdamse pegasus †).
1628. VOOR MARTEN JANSZ BRANDT, „boeckverkoopster woonende bij de Nieuwe Kerck inde gereformeerde catechismus”:
Biblia (met de psalmen van DATHENUS) §).
1629. VOOR rekening van den schrijver:
RENESE, L. G. A. XVIII meditatie over het Vader-ons.
1630. VOOR MANUEL COLIJN:
HOOFT, P. C. De hollandsche groet aen den Prinsse van Oranien.
In die drukkers-werkzaamheid voor anderen lag, dunkt me, zijn waarde, reden waarom Burgemeesteren van Leiden wenschten, dat door hem zou geschieden de druk van de nieuwe Bijbelvertaling, te meer daar zijn firma vooral als bijbeldrukker een vermaarden naam had **).

*) Geciteerd naar het exemplaar der Bibliothèque nationale te Parijs door CH. NAUROY. *Bibliographie des impressions microscopiques*. Paris. 1881. p. 71. Vgl. FR. J. KLEEMEIER in *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, 9 Juni 1906, S. 5730.

†) Facsim. van de titel in *Amsterdam in de zeventiende eeuw*. Afd. G. KALEFF. *De letterkunde en het tooneel*. p. 43.

§) Blijkens exemplaren in mijn bezit bestaan er eveneens exemplaren onder VAN RAVESTEYN's eigen adres.

**) A. C. KRUSEMAN. *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw*. Amst. 1893. p. 597.

Aldus geschiedde*). In 1635 verhuisde de 49-jarige drukkerspatroon naar Leiden en de dusgenoemde statenvertaling van den Bijbel verscheen in 1637 in eenige formaten „tot Leyden, gedrukt bij PAULUS AERTSZ. VAN RAVESTEYN, voor de Weduwe ende erfgenamen van wijlen HILLEBRANT JACOBZ. VAN WOUW, ordinaris drukkers van de Hoogh-Mog: Heeren Staten Generaal", d. i. MACHTELT AELBRECHSDR VAN LEUNINGEN te 's Gravenhage.

PAULUS AERTSZ — het zij in het voorbijgaan even opgemerkt — werd in zijn amsterdamsche drukkerij opgevolgd door zijn zoon NICOLAAS, die 17 Nov. 1635 in het gild werd ingeschreven, in datzelfde jaar zijn huwelijksche voorwaarden met METGEN JACOBSDR ROTGANS passeerde en de oude Meelhal op den hoek van den Kloveniersburgwal en de Anthoniebreestraat, waar sedert 1615 de drukkerij gevestigd was, verbouwde †). NICOLAAS bleef dezelfde lijn als zijn vader volgen en nam — het is voor de sociale geschiedenis niet onbelangrijk — in 1638 den letterzetter COENRAED BOONAERT tot zijn meesterknecht aan voor drie jaar, à 22½ stuiver per 13-urigen werkdag en met de verplichting, dat hij vooral de „jongens" tot het werk zou aansporen. Jongens-exploitatie en langen arbeidstijd! Zulks wijst op een reorganisatie, die ik meen aldus te moeten verklaren, dat NICOLAAS wegens het overlijden van zijn oom JOHANNES — deze stierf vóór 21 October 1639 — het oude bedrijf nieuw kon inrichten.

PAULUS en JOHANNES VAN RAVESTEYN waren, zooals dus blijkt, drukkers pur sang; bijzonderlijk de eerste, die, zooals gezegd is, in een relatie stond tot den lettergieter BRIOT, welke aan BLAEU min aangenaam geweest moet zijn. Vreemd is het daarom niet, dat juist zij als getuigen fungeerden bij het passeeren van het testament. Maar tot een meer vriendschappelijke verhouding tusschen dezen lettergieter en deze boek-

*) NIC. HINLOPEN. *Historie van de nederlandsche overzetting des Bybels*. 2de dr. Amsterdam, JAN en GERBRAND ROOS. 1792, p. 172 en Bijlagen p. 183 en 185.

†) De heer D. C. MEIJER JR. schrijft in *Amsterdam in de zeventiende eeuw*, Afd. *Groei en bloei der stad*, p. 95, dat PAULUS de verbouwing deed. Zulks is niet volledig, omdat in de aantekeningen van G. SCHAEF PIETERSZ op het jaar 1615 gelezen wordt: „Is vermaect de Meelhal op St. Antonis Mart, daerna anno . . . tot een woonhuys ende druckery van N. RAVESTEIN verandert". Het „daerna anno . . ." is later bijgevoegd en het jaartal oningevuld gelaten. PAULUS VAN RAVESTEYN, die dit perceel in 1631 in eigendom had blijkens het kohier van den 20sten penning (Zie de uitgave van FREDERIKS, Amst. 1890, p. 50) heeft dus in 1615 het perceel verbouwd, terwijl zijn zoon zulks een 25 jaar later opnieuw deed. WAGENAAR (tol. ed. II, 416), die zijn wetenschap in deze ontleent aan de aantekening van SCHAEF, begrijpt deze annotatie, dunkt me, verkeerd. Ook spreekt de *Kroniek van STAETS* over deze aangelegenheid (uitgave DE ROEVER (1886) p. 55), welke plaats ik verklaar als hierboven in den tekst geschied. Deze plaats verdient ernstige overweging, niet slechts omdat de berijmer van deze kroniek JACOB LAURENTIUS een broeder was van HENDRIK LAURENZ, den boekverkooper op het Water, maar ook, en dat vooral, omdat het oorspronkelijke plano-blad in 1628 gedrukt is op de drukkerij van PAULUS AERTSZ VAN RAVESTEYN zelf en hij zelf dus wel de hand gehad zal hebben in dit bericht.

drukkers kan nog uit iets anders be-loten worden. Als kinderen van BRIOT worden genoemd o.a. een NICLAES en een JOHANNES, voornamen welke in gelijken vorm teruggevonden worden bij de VAN RAVESTEYNS *). Die naamsvormen waren, in tegenstelling met KLAAS en JAN, vergis ik mij niet, rond 1630 nu juist niet zoo bijzonder algemeen onder den gezeten burgerstand dan dat die overeenkomst niet de aandacht moet trekken in verband met het getuigenschap. Op grond daarvan kan dan ook geloofd worden, dat ook na het overlijden van BRIOT, dat gesteld moet worden omstreeks September 1626, de vriendschappelijke relatie tusschen de weduwe BRIOT en de VAN RAVESTEYNS is blijven voortduren en dat de laatsten haar met raad en daad hebben terzijde gestaan. Eerlang hertrouwde zij met JACQUES CARPENTIER. Het amsterdamsche Weesboek leert zulks †):

Den 25 October 1633 heeft GEERTJE JANS, geassist. met JACQUES CARPENTIER haren jegenwoordigen man en voocht bewesen hare kinderen als NICOLAES out 18 jaer en CLEMENTIA out 13 jaer daer vader af was NICOLAES BRIOTT lettersnijder voor haers vaders erff te samen de some van 600 gl. eens en sal hare kinderen houden etc. en alsdan de selve kinderen boven t'gene voorsz is noch eerlijck uytsetten naer haer staet onder verbant om spesiaelijck te sullen verbinden voor Schepenen van Goude haer huys en erve staende aldaar op de Bootermarckt genaemt van outs den Hollanse tuyn ende daervan behoorlijke acte alhier over te senden. Des sal sij voorts blijven sitten etc. ende dit op 't behagen van kinderen vaders vrinden tot Hoy uit lant van Luyck wonende.

Deze JACQUES CARPENTIER, tweede man van GEERTRUYD JANSDE VOS, was in datzelfde jaar 1633 den 29 Januari in het gild gekomen als boekdrukker en in die qualiteit wordt hij sedert eenige malen genoemd. Zoo in 1634 toen hij met FRANS PELS, eveneens drukker te Amsterdam, een compagnieschap voor vier jaar aanging.

Van PELS weet ik weinig te zeggen. Is hij familie van den boekverkooper NICOLAES PELS, die in 1636 woonde in de Gasthuissteeg bij het stadhuis? §) Ik ken FRANS PELS het eerst in 1632, in welk jaar hij een nieuwe uitgaaf verspreide van ANTH. DE GUEVARA's *Vrundtlicke ghemeene*

*) In Gouda heetten zij nog CLAES en JAN. In het kohier van het hoofdgeld 1622 staat: „Mr. CLAES BRIOT, GEERTGOEN JANS syn huysvrouw, PETERNELLE, CLAES. MAON. TELTGOEN. JAN, MEYNSGEN [zijn] kinderen, LIJSBETH VAN ROSENDAEL jonwiff.” (Mededeeling van dr. KESPER).

†) Register 22, fol. 82 recto.

§) Blijkens het adres van HUGH DE GROOTS *Josef of Sofompaneas. Treurspel. Vertaelt door I. v. VONDEL.* (UNGER nr. 218, III).

sendtbrieven, uit het spaansch vertaald door C. van BERESTEYN *); in 1638 en 1639 †) is hij in Beverwijk, en 1641 weer in Amsterdam terug, toen hij 19 Augustus in het gild werd opgenomen en daar op den Nieuwezijds Voorburgwal een drukkerij had §). Of die compagnieschap van 1634 inderdaad eenig resultaat gehad heeft, is mij onbekend. Geen enkele druk is mij bekend geworden, welke het gevolg daarvan geweest kan zijn; ik bepaal mij daarom na te schrijven, wat De ROEVER uit het notarieel archief in regest bracht.

CARPENTIER verbond zich voor PELS te gieten een robijn, parel of nonpar l duitsch **), aan anderen zou hij geen gietsel mogen leveren en zulks op een boete van 100 pond vlaamsch ††). CARPENTIER zou tijdens de aanmaak der letters gehonoreerd worden met 60 gulden per maand en bij de levering bovendien nog ontvangen twee gulden het pond. Evenzoo zou geschieden met de mediaan noten, die CARPENTIER zou gieten. Gedurende de vier jaar van het contract bleven de letters in het gemeen, evenals de winsten op de boeken daarmede gedrukt. De drukkosten zouden zijn voor rekening van PELS; de papierkosten daarentegen half en half, welke kosten evenwel uit de ontvangsten der boeken vooraf zouden worden vergoed.

Dit contract hangt kennelijk ten allernauwste samen met een ander contract, dat den volgenden dag (28 Januari 1634) ontbonden werd. Dien dag werd, eveneens voor notaris DANIEL BREDAN §§) een acte verleiden, waarbij CARPENTIER overdraagt aan JOANNES CHRISTENIUS zijn gedeelte in de drukkerij, boeken, actien enz., die zij beiden met SIEGFRIDUS SACCUS gedreven hebben; binnen drie jaar zal hij zijn uitschotten terugkrijgen. Behoudens rekening aan SACCUS, die veel aan de compagnie ten achter

*) Waar en wanneer de eerste druk verscheen weet ik niet, denkelijk in het derde kwartaal der zestiende eeuw in Vlaanderen, omdat in 1565 AMEET TAVERNIER te Antwerpen een door hem eveneens uit het spaansch bewerkte vertaling van een ander geschrift in het licht gaf. Zie mijn bericht in *Bulletin de la Commission de l'histoire des Églises wallones*. VII 1899) p. 353 noot 2.

†) Conditiën ende voor-waerden, om een seer playsant huys, gelegen in de stede Beverwyck, by lotinge te vermannen. In Beverwyck, ghedruckt by FRANS PELS, Anno 1639. 4°. KNUTTTEL nr. 4655)

§) Adres van JAN VAN DER VEEN's *Over-zeesche zege en bruyloftszangen* (SCHELTEMA. *Nederlandsche liederen uit vroegeren tijd*. Leid. 1885, p. 407).

**) „Rubyn, perle of nonpareil duytsche” staat in het excerpt. Het is mij niet volstrekt duidelijk hoe dit hier bedoeld wordt. Ik kan niet gelooven, dat een drukker zich van deze drie kleine corpsen alleen voorzien zou hebben en acht het waarschijnlijk, dat later, wanneer tot de uitvoering van het contract zou worden overgegaan, eerst bepaald zou worden welk dezer drie corpsen gegoten zou worden.

††) Is dit een gewone contractueele clause? Of is het een terugslag op de veronderstelde min correcte handelwijze van BRIOT tegenover BLAEU, hiervoor vermeld?

§§) Vgl. over hem VAN DER WULF nr. 2270; PETIT nr. 1883; KNUTTTEL nrs. 4205, 4227, 4261.

was, krijgt CARPENTIER de boeken. Uit schepenkennissen, schrijft DE ROEVER, blijkt, dat CARPENTIER aan CHRISTENIUS ook afstaat zijn aandeel in de Compagnie met JAN JANSZ en PAULUS VAN RAVENSTEYN; documenteel kan zulks niet aangetoond worden, omdat het register der schepenkennissen, loopende van 28 Sept. 1633 tot 21 Dec. 1634 ontbreekt.

Evenmin als ik iets wist te zeggen over het eerst vermelde contract, kan ik het over dit. SIEGFRIDUS SACCUS woonde in 1632 op de Rozengracht „in de goude dyamant-keten, in de Vriesche sleutel” *) en drukte in dat jaar eenige boeken †), waarvan een — het vierde — hieronder in de noot geciteerd een herdruk was eener editie in 1628 verschenen bij NICLAES LEYE §) te Amsterdam op den Dam op den hoek van de Vogelsteeg in den Appelboom **).

Eenige dezer uitgaven vertoonen een eigen kerkelijk karakter. Zij zijn luthersch, reden waarom aan SACCUS althans luthersche neigingen toegedicht kunnen worden. Zulks wint aan waarschijnlijkheid door de persoonlijkheid van JOANNES CHRISTENIUS, den derden contractant. Want deze duitsche geleerde, die destijds nog juridische lezingen te Amsterdam hield ††), zal, blijkens het feit dat hij een latijnsch gedicht schreef bij een portret van een luthersch predikant te 's Gravenhage, zoo hij niet al

*) LEDEBOER. *De boekdrukkers*, enz. p. 79.

†) Een kort historisch verhael van den oorspronk ende voortganck deses tegenwoord. oorloghs. (VAN DER WULP nr. 2187; KNUTTEL nr. 4189).

Copie van de vriendelycke conferentie ende onderhandeligh gehouden tot Lypsigh. (VAN DER WULP nr. 2229; KNUTTEL nr. 4202).

Een kort extract der wonderlijcken visioenen, ende gesichten. (PETIT nr. 1734; KNUTTEL nr. 4203).

Confessie ofte bekentenisse des geloofs; van ettelijke Cheur-Vorsten, Vorsten ende Steden ... 1530 op de Rycksdach tot Augsburg doenmaal ghehouden, overgelevert. (Veiling R. W. P. DE VRIES, April 1905, nr. 71).

§) Exemplaar als boven, nr. 70.

**) LEDEBOER, p. 59. — Zie ook Dr. JOH. C. BREEN in *De bouwereld*, 8 Jan. 1908, p. 12¹.

††) In 1651 publiceerde hij bij den drukker EGBERT ARNOLD VAN NUNSPEET te Harderwijk zijn *De ivre matrimonii dissertationes*; in de opdracht aan ANTONIUS VAN SURCK schreef hij d.d. Hardervici a.d. XII Kalend. Martii. Anno a Christo nato CIO . IO . CLI:

„Anni sunt octodecim, Nobilissime & Amplissime Vir, ex quo civilis doctrinae studia nos primum Amstelodami conjunxerunt. Cum enim tu eo tempore laudatissima cupiditate arderes, telam Jurisprudentiae, quam feliciter orsus eras, pertexendi; meque in ista urbe collegium Juris studiosae legum iuventuti publica auctoritate aperuisse intellexisses, operam meam desiderabas”. — Het boek werd bij decreet van 5 Oct. 1688 op de vaticaanse index gebracht.

In 1637 werd hij hoogleeraar aan het Athenaeum te Deventer (CHRISTENIUS, *Oratio de erroribus multorum jurisprudentiam discentium*. Amstelodami, apud Johannem Ravesteinivm. Civitatis & Illustris Gymnasii Typographum, CIO . IO . CLIX (1659) p. 5).

Van dit verblijf te Amsterdam vóór 1637 wordt geen melding gemaakt in *Leben des berühmten Joh. Friderici Gronovii... wie auch einer kurtzen Nachricht von zween dessen guten Freunden Bernh. Damcken und Joh. Christenio*. Hamburg 1723.

luthersch was, toch in ieder geval luthersche sympathiën gehad hebben.

Het kan verondersteld worden, dat de geschriften van CHRISTENIUS in dezen tijd te Amsterdam uitgegeven het gevolg geweest zijn van dit contract. Als zoodanig hebben zij hun belang, omdat zij met de drukken van VAN RAVESTEYN een punt van uitgang vormen om te geraken tot de kennis der gieterij BRIOT-CARPENTIER, welk tijdroovend gedetailleerd onderzoek tot nader orde verschoven moet worden. Voorhands zou daarom voldoende zijn de catalogisatie van CHRISTENIUS' geschriften, vóór 1634 in Amsterdam gedrukt; ik ben echter in het verzamelen van materiaal daartoe niet geslaagd. Door FOPPENS *) en VAN DER AA †) wordt bericht dat door hem o.a. in 1632 in het licht gegeven is te Amsterdam een foliant getiteld *Tabulae institutionum imperialium*, maar het is mij niet gelukt daarvan een exemplaar onder de oogen te krijgen §).

In dergelijke contracten heeft, naar het schijnt, CARPENTIER zijn kracht gezocht. In het volgende jaar 1635 ging hij op nieuw een soortgelijke verbindtenis aan, eigenaardig genoeg met denzelfden JAN JANSZ en PAULUS AERTSZ VAN RAVESTEYN, met wien hij reeds vroeger gecontracteerd had. Deze compagnie duurde slechts kort; zij werd in hetzelfde jaar geliquideerd. In DE ROEVER's notarieele excerpten op die ontbinding betrekkelijk, staat, dat het contract van vennootschap werd aangegaan te Rotterdam en dat als vierde persoon daarbij deelgerechtigd was ANDRIES JANSZ VAN AELST, te Apeldoorn op de Veluwe. Uitdrukkelijk wordt CARPENTIER hier genoemd lettergieter, maar ook, en daarop zij de aandacht gevestigd, wordt gezegd in de acte van November 1636, waarbij het materiaal verkocht wordt, dat hij gehuwd is met GEERTRUYD JANSZ, meer nog, er staat feitelijk omgekeerd dat GEERTRUYD JANSZ gehuwd is met JACQUES CARPENTIER, waarmede implicite aangeduid is dat de gieterij van BRIOT na haar huwelijk met CARPENTIER aan haar is blijven toebehooren. Wettelijk kan hiertegen, dunkt me, geen bezwaar bestaan op grond van hetgeen HUGO DE GROOT leert in zijn *Inleydingh tot de hollandsche rechts-geleertheit* **).

*) *Bibliotheca belgica*, tom. II. Bruxellis 1739, p. 616.

†) *Biographisch woordenboek*, dl. III. p. 354.

§) Om latere onderzoekers niet te leur te stellen, meld ik dat door mij navraag gedaan is bij de firma FRED. MULLER & CIE., Prof. Mr. PAUL SCHOLTEN, R. W. P. DE VRIES, allen te Amsterdam, de Universiteits Bibliotheken te Amsterdam, Gent, Groningen, Leiden en Utrecht, de Bibliotheek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Stads-Bibliotheek te Antwerpen, Königl. Bibliothek te Berlijn, Bibliothèque royale te Brussel, Gemeente-Bibliotheek te Deventer, Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, British Museum te Londen, K. B. Hof- u. Staats Bibliothek te München en Bibliothèque nationale te Parijs.

***) Ik citeer uit den vierden druk in 1631 verschenen te Rotterdam bij PIETER CORSEN (fol. 12 verso): „het zoo verre is uytgestrect, dat nu een gehuwde vrou, doende openbare neringe ofte koopmanschap, wel mach handelen in alle saken de zelve neringe ofte koopmanschap betreffende, ende dienvolgende haer zelve ende haren man verbinden, oock de goederen van de neringhe vervreemden ende belasten”.

De korte duur der vennootschap wettigt het vermoeden, dat zij aangegaan was vóór dat VAN RAVESTEYN een aanbod gekregen had naar Leiden te verhuizen, dat dit aanbod vrij onverwacht gekomen en de gevallen beslissing dra genomen is geweest, en dat de verandering in VAN RAVESTEYN's handelsleven deze vennootschap zoo kortstondig heeft gemaakt.

De derde contractant JAN JANSZ was eveneens drukker te Amsterdam. Hij was een zoon van den hiervoor genoemden JAN JANSZ te Arnhem, sinds 1618 lid van het gild en woonde in 1633 naast BLAEU *) op het Water, wiens hevige concurrent hij was in den kaarthandel en die over en weer elkander wantrouwden †). Zwager van JACOB VAN BIESEN boekverkooper te Arnhem §), schoonzoon van JUDOCUS († 10 Febr. 1611) **) en zwager van HENRICUS HONDIUS, de welbekende uitgevers van atlassen, kaarten en astronomische werken te Amsterdam ††), was hij dus krachtens zijn verwantschap volop in de boekhandelaarswereld en in het bijzonder in een milieu, dat met BLAEU op gespannen voet stond.

ANDRIES JANSZ. de vierde vennoot, is evenmin moeielijk te identificeren, daar in hem gereedelijk herkend kan worden den boekverkooper, die LEDEBOER §§) te Zutphen kent en dan sedert naar Apeldoorn

*) BAUDET. t. a. p. 24.

†) T a. p. 88. Vgl. *Naschrift*. p. 18 vlg.

§) LEDEBOER. *De boekdrukkers* enz. p. 50 noot, die (t. a. p. 108) zijn werkzaamheid in die plaats laat aanvangen in 1628. Zulks is onjuist; in dat jaar (*Museum Catsianum* 2de uitgave nrs. 116 en 117) en in 1629 woonde hij te Kleef. Dit laatste blijkt uit de in dat jaar bij hem verschenen *Liber genesis* van CRISPIN DE PAS.

**) BAUDET t. a. p. 46.

††) Deze familierelatie aldus opgegeven naar TIELE door LEDEBOER *De boekdrukkers*, p. 50, noot. — De HONDIUSSEN hadden, geloof ik, geen drukkerij. (Vgl. WILLEMS, *Les Elzevier*, nrs. 137 en 188). Zie echter hiervoor p. 157, waar het „excusum in Judoci Hondii” op het tegendeel wijst, maar misschien slechts doelt op plaatdruk, niet boekdruk. Vgl. hiervoor p. 158. Het *Woordenboek* van VAN HOOCHSTRATEN Dl. IV. Amst. 1733, p. 255 bericht, dat JUDOCUS lettergieter was; ik houd dit voor onjuist, omdat zijn werkzaamheid als kaartgraveur en schoonschrijver naar een andere zijde heenwijst. Uit het „*Sumptibus et tipis aeneis Judoci Hondii*” op de *Nova et accurata Italiae hodierniae descriptio* (1626) behoeft zulks niet te volgen.

Van de zwagers HENR. HONDIUS en JAN JANSZ gezamenlijk, kan ik slechts één uitgaaf aanwijzen, een door HENRY HEXHAM in 1636 bezorgde engelsche editie van de *Atlas* van MERCATOR en JUDOCUS HONDIUS. Onzeker ben ik of het „nytghegeven door J. JANSSON.US en HENRICUS HONDIUS” op de *Appendix Atlantis* van 1633 (BAUDET t. a. p. 91; vgl. p. 99—105) bedoelt een geestelijke of een mercantiele samenwerking, vermoedelijk echter beide. (Vgl. TIELE. *Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde*. p. 167).

§§) Het jaartal 1616, dat LEDEBOER denkelijk op gezag van TIELE nr. 1219 als oudste boek. kan teruggebracht worden tot 1611: „*L'outraict à vis d'kva Vliegen de Meurs laquelle en 14 ans ny mangés ny beu. agée à présent de 36 ans. Anno 1611*. Imprimé à Zutphen chez ANDRÉ JANSEN Libraire, l'an 1611”. Het jongste jaar, dat LEDEBOER noemt is 1621; het wordt uitgebreid tot 1624 (TIELE nr. 2056). Dat hij met JAN JANSZ te Amsterdam in relatie (familieverhouding?) stond, bewijst de editie van VAN SPILBERGEN's *Oost- ende West-Indische Spieghel* van 1621, waarvan identieke exemplaren bekend zijn, alleen verschillend in het adres. (TIELE. *Mémoire*. p. 67).

verhuisd is. Vermoed kan worden, dat hij daar deelgerechtigd is geweest aan een papiermolen en als zoodanig in de vennootschap deelnam, wat aan waarschijnlijkheid wint, omdat in dezen tijd in de provincie Holland nog geen drukpapieren vervaardigd werden, die van buiten af ingevoerd moesten worden.

Verdere gegevens over de gieterij van BRIOT-CARPENTIER ontbreken mij. Hoe lang zij nog bestaan heeft is mij niet bekend, evenmin in wiens bezit sedert de stempels en matrijzen zijn gekomen, maar de gedachte is mij niet vreemd, dat CHRISTOFFEL VAN DIJCK ze verkregen heeft, omdat voor zoover ik heb kunnen nagaan, later zijn gieterij de eenige in Amsterdam was, die mediaan noten bezat *), vervolgens omdat ik hem in het apparaat van DE ROEVER het eerst vermeld vind (als goudsmid) in 1640, toen hij woonde bij de weduwe SAM. DE MEIJER in de Breestraat bij de Anthonis poort d. i. in de nabijheid van de Dijkstraat, waar BRIOT gewoond had en van de drukkerij van NICOLAAS VAN RAVESTEYN, en eindelijk omdat onder zijn crediteuren tijdens zijn financieele moeilijkheden in 1649 met name genoemd wordt FRANS PELS, die 13 jaar te voren in compagnieschap was geweest met CARPENTIER. Andere lettergieters komen voorschijns minder in aanmerking, BLAEU niet, omdat men over de samenstelling zijner gieterij en den aanvang daarvan vooralsnog niet ingelicht is, VOSKENS niet, omdat afgezien van het feit, dat hij geen mediaan noten bezat †), het twijfelachtig is, wanneer diens gieterij aanvangt §) en JACQUES VALLET niet, omdat deze met andere amsterdamsche boekdrukkers in relatie stond, dan hier dienstig kunnen zijn o.a. SAMUEL BENVENISTE (1644), JOACHIM NOSCHE (1645 en 1646) en JAN FREDERIKSZ STAM **), wiens gieterijmateriaal hij in 1650 overneemt voor 5000 gulden. Erkend zij echter, dat er gegevens zijn, die naar VALLET heenwijzen.

Hetgeen ik hier heb medegedeeld is niet onbelangrijk, hoe onvolledig en hoe weinig geschikt het ook zijn moge voor de preciese kennis der gieterij BRIOT. Het geeft een kijk in de Amsterdamsche drukkerswereld tusschen 1615 en 1640.

*) Zie het proefblad zijner gieterij, uitgegeven na het overlijden van DANIEL ELSEVIER (1684) bij WILLEMS t. a. p. teg. p. LXXX.

†) Blijkens de *Proeven van letteren die gevonden worden in de van ouds beroemde lettergieterij van wylen de Heeren Voskens en Clerk, en nu van A. G. Mappa*. Rott. c. 1785.

§) DE ROEVER noteert: „BARTHOLOM. VOSKENS lettergieter 1646” zonder bewijsplaats.

**) In 1637 woonde hij „inde Hope by de Zuyder-Kerck” (TIELE *Mém.* nr. 226) dus eveneens in hetzelfde stadskwartier; ik veronderstel dat dit perceel lag in de Bisschopstraat, omdat bij Schepenkennis van 9 Juni 1632, STAM bekent 500 gulden schuldig te zijn aan den makelaar GERRIT GERRITSZ, wegens koop van een huis en erve in de Bisschopstraat (Schepenkennis H. H. fol. 46, verso).

Maar ook zijn er eenige bijzonderheden in vermeld over drukkers, uitgevers en boekverkoopers, die een belangrijke bedrijfsplaats hebben ingenomen in het geestelijk en mercantiel drukke leven, zooals zich dat in den aanvang der zeventiende eeuw te Amsterdam concentreerde. VAN RAVESTEYN, BLAEU en HONDIUS treden daarbij het meest naar voren en het valt daarbij op te merken hoe of beider laatste zaken zich uitgezet hebben van plaat-, d.i. kaartdrukken tot boekdrukken, hoe of HONDIUS tot den plaatdruk gebracht was door de calligraphie. Die evolutie is vreemd, maar toch niet zonder voorbeeld; de loopbaan van FELIX VAN SAMBIX te Delft (Rotterdam) bewijst het en in het bijzonder kan die evolutie een, naar ik meen, nieuwen kijk op de werkzaamheid van BLAEU geven, die echter nader aan het feitenmateriaal getoetst moet worden.

Van grootere, meer algemeene beteekenis, schijnt mij deze bijdrage toe voor den ontwikkelingsgang van het lettergietersbedrijf, zooals zich dat, in Amsterdam gelocaliseerd, openbaarde.

Er is omtrent de verhouding tusschen drukkerij en gieterij in vroegere dagen zoo goed als niets bekend. Eén drukker kan geen gieter onderhouden, de laatste krachtens zijn werk aanzienlijk veel meer afleverende dan één drukker voor zijn bedrijf behoeft. Het moest dus gaandeweg gebruik worden, dat de drukker wel als in een vroegere periode de noodige gieterswerktuigen bezat, maar naar behoefte hetzij tijdelijk een gieter in dienst nam, hetzij zijn werktuigen verschaftte aan een gieter elders om voor hem letters te gieten. Aldus deed b.v. PLANTIN te Antwerpen in het derde kwartaal der zestiende eeuw, door gebruik te maken van de diensten van VAN DE KEERE te Gent. Hetzelfde deed WILLEM JANSZ BLAEU met BRIOT, die bovendien zelf ook in het bezit was van materiaal. Zijn opvolger CARPENTIER behandelde het bedrijf zelfstandiger; hij of zijn vrouw zocht de lettergieterij productief te maken door vaste contracten aan te gaan met boekdrukkers en eerst zij, die na hem kwamen, VAN DIJCK, VOSKENS en VALLET maakten zich geheel los; althans documenteel is niet aan te toonen, dat zij als BRIOT en CARPENTIER gedaan hebben. De emancipatie van het lettergietersbedrijf in Amsterdam moet daarom gesteld worden op circa 1640.

Uit den aard der zaak zou een lettergieterij oudtijds zich slechts daar ontwikkelen, waar gemakkelijk afzet voor de producten te verkrijgen was, m.a.w. in een plaats met veel boekdrukkerijen. Dat Amsterdam in deze ontwikkeling niet vooraan gestaan heeft, is de conclusie uit een en ander te trekken. Trouwens, zoolang de boekdrukkerijen vooral nog wekten voor eigen plaats is aan die emancipatie geen behoefte; eerst dan wanneer de boekenproductie de stedelijke grenzen overschrijdt, d.w.z. wanneer de voortgebrachte boeken kwalitatief en quantitatief ook voor

elders bestemd zijn, verandert de toestand. Gaf in Leiden b.v. de oprichting en de bloei der Academie aanleiding tot het uitzetten van het bedrijf der Elseviers, hier in Amsterdam is schijnbaar de instelling van een Athenaeum de, zij het ook indirecte aanleiding geweest, dat de drukkerij en, als gevolg daarvan, de lettergieterij zich meer ontwikkeld heeft.

Aldus is de indruk, die zich bij mij gevestigd heeft bij het bewerken van deze bijdrage. Later onderzoek zal moeten beslissen of en zoo ja in hoeverre deze zienswijze de juiste is.

Amsterdam, Dec. 1907.

BLADVULLING.

Rekenschap gevende van de bewerking van zijn *Bybelsch naem-ende chronyck-boeck* in 1632 gedrukt door ISAAC WILLEMSZ te Hoorn, voor SACHARIAS CORNELISZ aldaar, schrijft PIETER JANSZ TWISK, de leeraar bij de Friesche Doopsgezinden in die plaats: „En heb oock soo stijf by daghe ende by nacht (hoewel onder veel ongheloech) daer mede ghevordert, dat ick Anno 1625. Amsterdammer Kermis al in de letter J. ghekomen was.” (Voor-reden fol. * * * ij verso).

J. W. E.

